

Ҳуқуқий Онг Ва Ҳуқуқий Маданиятни Ривожлантиришнинг Жамият Учун Аҳамияти

Замонбеков Умидбек Авазбек ўғли

Ўзбекистон Республикаси Жамоат хавфсизлиги университети мустақил изланувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият тушунчалари, уларнинг жамиятдаги ўрни ва аҳамияти таҳлил қилинади. Шунингдек, мазкур кадриятларни юксалтиришнинг ижтимоий зарурлиги, фуқароларнинг ҳуқуқий билимини ошириш орқали ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, қонун устуворлигини таъминлаш ва фаол фуқаролик жамиятини шакллантиришда туганган ўрни ёритиб берилади. Ҳуқуқий маданиятни ривожлантиришда таълим, оммавий ахборот воситалари, жамоатчилик ва давлат органларининг ҳамкорликдаги фаолияти муҳимлигини кўрсатади.

Калит сўзлар: ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, қонун устуворлиги, фуқаролик жамияти, ҳуқуқий тарғибот, таълим, ҳуқуқбузарликларни олдини олиш.

Янги Ўзбекистон шароитида жамиятда адолатли, ҳуқуқий ва демократик давлатни куриш жараёнида ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш ижтимоий эҳтиёж даражасига айланган. Зеро, ҳуқуқий онг фуқароларнинг қонунларга бўлган муносабатини, ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақидаги билим ва қарашларини ифода этувчи ижтимоий феномен ҳисобланади. Ҳуқуқий маданият эса нафақат ҳуқуқий онгни, балки фуқароларнинг ҳуқуқий хулқ-атворини, ҳуқуқий меъёрларга риоя қилиш маданиятини ҳам қамраб олади. Демак, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият жамиятда ҳуқуқий муносабатларнинг мустаҳкамлашуви, қонун устуворлиги таъминланиши ва фуқаролик жамиятининг шаклланишига бевосита хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев таъкидлаганидек, “бугунги кунда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш, фуқароларни ҳуқуқий жиҳатдан хабардор этиш, қонун устуворлигини таъминлаш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланган”¹. Бу эса, фуқароларнинг жамиятдаги фаоллиги, қонунларга нисбатан ҳурмати, давлат бошқарувидаги иштирокини кучайтиришга қаратилган кенг қамровли тадбирларни амалга оширишни талаб этади.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда амалга оширилган чуқур сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа ўзгаришлар нафақат инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳақиқий тасдиқланишига, бозор муносабатларининг тикланишига, халқаро муносабатларнинг кенгайишига ва бошқа натижаларга олиб келди, балки кучли фуқаролик жамиятини барпо этишда, шунингдек, тубдан янги шошилинич ечимларни талаб қилувчи қатор мураккаб муаммоларни ҳал этишда жиддий ҳисса қўшди.

Шуни таъкидлаймизки, ҳуқуқий онг тушунчаси полемик характерга эга. Машҳур рус файласуфи И.А. Ильин фуқароларнинг ҳуқуқий онгини шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари ва жиҳатларини чуқур ўрганган. «Армия давлат мавжудлигининг элементи сифатида ўзини мунтазам равишда ғалабага ва унинг учун ўлимга, давлат мақсади йўлида

¹ Мирзиёев Ш.М. “Янги Ўзбекистон – инсон кадрлари учун”. Президент нутқлари тўплами. – Т.: “Ўзбекистон”, 2022.

ўлдиришга тарбиялайдиган уюшган оломондир... армия давлатчиликнинг жонли илҳоми билан суғорилиши керак. Жангчи — бу фуқаролик даражаси ва мавжудлигининг жамланган юкини ўз зиммасига олган фуқаро: чунки у давлат ҳокимиятининг жонли тимсолидир, давлат иродасининг жонли қуроли, ўз ишини шахсий ҳаёт масалалари билан боғлаган вакилдир»².

И.Ильиннинг ушбу таърифида армия фақатгина ҳарбий куч сифатида эмас, балки давлат ҳокимиятининг тимсоли ва юридик онгни шакллантиришдаги марказий субъект сифатида талқин этилган. Шу нуқтаи назардан, унинг фикрлари замонавий ҳуқуқшунослик ва фалсафа учун ҳам долзарб аҳамиятга эга.

Бироқ, ушбу концепцияни танқидий таҳлил қилар эканмиз, қатор илмий полемик нуқталар юзага чиқади:

И.Ильин армияни ҳуқуқий онг ва фуқаролик масъулиятининг жонли тимсоли сифатида тавсифлайди. Аммо ушбу қарашга қарши чиқувчи баъзи муаллифлар, жумладан, демократияни ёқловчи файласуфлар армиянинг роли ҳаддан ташқари кучайиб кетиши фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий онгга таҳдид солиши мумкинлигини таъкидлайдилар. Масалан, Ж. Локк ёки Ж.-Ж. Руссо каби ғарб файласуфлари армияни фуқароларнинг эркинлигига эҳтимолий хавф сифатида баҳолаган;

- И.Ильиннинг фикрича, ҳарбий хизматчи давлат иродасини амалга оширувчи "жонли қурол"дир. Бу нуқтаи назар автократия ёки марказлашган давлат ҳокимияти ғоялари билан уйғун келса-да, ҳуқуқий давлат концепцияси учун зиддиятли кўринишга эга. Замонавий ҳуқуқий ёндашувларда давлат органлари ва ҳарбий кучлар шахсий эркинликлар ва ҳуқуқларни таъминловчи восита сифатида талқин қилинади. Ҳарбийларнинг фуқаролик жамиятидаги роли кўпроқ муҳофаза функциясига қаратилиши лозим;
- И.Ильиннинг фуқаро ва жангчи ролларини уйғунлаштириш ғояси ҳам тортишувларга сабаб бўлиши мумкин. Жангчи ҳар доим ҳам фуқаролик қадриятларини ўзида мужассам этувчи шахс сифатида талқин қилинмайди. Баъзи тадқиқотчилар ҳуқуқий онг ва ҳарбий интизом ўртасидаги тафовутларни таъкидлаб, ҳарбий хизматчилардаги ҳуқуқий билимлар ва фуқаролик масъулиятини ривожлантириш заруратини илгари сурмоқда;
- И.Ильиннинг "давлатчиликнинг жонли илҳоми" атамаси назарий жиҳатдан диққатга сазовор бўлса-да, амалда бу илҳом қандай намоён бўлиши, қандай механизмлар орқали фуқаролар ва ҳарбий хизматчилар онгига таъсир қилишига оид масала очик қолмоқда. Бу тушунчани ҳарбий ва давлат ўртасидаги муносабатлар тизимида аниқ юридик ёки ижтимоий категориялар орқали мукамалроқ ёритиш зарур.

Ҳуқуқий онг тушунчасининг таърифларига турлича қарашлар мавжуд. Н.Л.Гранат ҳуқуқий воқеликни акс этиришнинг қуйидаги шакллари санаб ўтади: "ҳуқуқий билимлар, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқ ва ҳуқуқий амалиётни баҳолаш, юридик аҳамиятга эга бўлган вазиятларда одамларнинг фаолияти ва хатти-ҳаракатларида намоён бўладиган инсоний қадрият йўналишлари"³.

Н.Гранат томонидан илгари сурилган ҳуқуқий воқелик шакллари мураккаб ва турли ёндашувларни талаб қиладиган назарий тушунчаларни ўз ичига олади. Ушбу тушунчаларни замонавий ҳуқуқшуносликнинг мултидисциплинар ёндашувлари асосида қайта кўриб чиқиш ва тўлдириш орқали ҳуқуқий воқеликни янада аниқроқ ёритиш мумкин.

А.Б. Венгеров ҳуқуқий онгни "жамият, гуруҳлар, шахсларнинг қонунга, унинг тизими ва тузилишига индивидуал муносабатини ва ҳуқуқ тизимининг бошқа хусусиятларини

² Ильин И.А. О сущности правосознания. — М., 1994.

³Ўша жойда.

ифодаловчи объектив равишда мавжуд бўлган ўзаро боғлиқ ғоялар, ҳис-туйғулар мажмуи"⁴ деб ҳисоблайди.

А.Венгеровнинг ҳуқуқий онгга оид таърифи назарий жиҳатдан чуқур асосланган бўлса-да, унинг индивидуал ва ижтимоий онг ўртасидаги мувозанат, рационал ва эмоционал элементларнинг роли каби жиҳатлари юзасидан турлича ёндашувлар мавжуд. Ҳуқуқий онгнинг замонавий талқинида ушбу нуқталарни инобатга олиш муҳим аҳамиятга эга.

А.Н. Головистикова ва Ю.А. Дмитриевнинг сўзларига кўра, ҳуқуқий онг — бу одамларнинг ўтмишдаги ва амалдаги қонунчиликка бўлган когнитив-баҳолаш муносабати, уни янада такомиллаштириш, қонунийлик, адолат ҳақидаги ғояларидир⁵.

А.Н. Головистикова ва Ю.А. Дмитриев ҳуқуқий онгда когнитив (билимлар) ва баҳолаш (қиммат ҳукмлар) жиҳатларига урғу берадилар. Лекин танқидчилар, жумладан, когнитив психология ва ҳуқуқий онг мутахассислари, ушбу икки жиҳат ўртасидаги алоқани янада аниқроқ тадқиқ қилиш зарурлигини таъкидлайдилар. Уларга кўра, ҳуқуқий онгда фақат рационал билимлар эмас, балки инсон тажрибаси, ижтимоий таъсир ва эмоционал ҳолатлар ҳам муҳим ўрин тутлади.

Авторлар таърифида ҳуқуқий онг ўтмишдаги ва амалдаги қонунчиликка боғлиқ равишда шаклланиши кўрсатилган. Бироқ баъзи ҳуқуқшунослар ҳуқуқий онгнинг тарихий аспектлардан эмас, балки айна замондаги ижтимоий муаммолар ва амалиётларга тезроқ мослашиш қобилиятига эътибор қаратишни зарур деб ҳисоблайдилар. Масалан, динамик ҳуқуқий назария тарафдорлари ҳуқуқий онгнинг тез ўзгарувчан ижтимоий муҳитда янгилиниши кераклигини таъкидлайдилар.

А.Н. Головистикова ва Ю.А. Дмитриевнинг таърифида қонунийлик ва адолат ғоялари марказий ўрин эгаллайди. Аммо бу ғояларнинг субъектив ва маданий хусусиятлари турлича талқин этилади. Баъзи тадқиқотчилар, жумладан, ҳуқуқий плюрализм вакиллари, адолат тушунчасининг турли жамиятларда ҳар хил шаклларда намоён бўлиши мумкинлигини таъкидлайдилар.

Таърифда ҳуқуқий онг қонунчиликни янада такомиллаштириш ғояси билан боғлиқ қилиб кўрсатилган. Лекин танқидчиларга кўра, ҳуқуқий онг фақат такомиллаштириш эмас, балки амалдаги қонунларга танқидий ёндашувни ва ижтимоий реалликка мослашувни ҳам ўз ичига олиши керак. Бу жиҳатдан, ҳуқуқий онг ижтимоий ислохотлар ва инновациялар жараёнига интеграция қилинишини тақозо этади.

А.Н. Головистикова ва Ю.А. Дмитриевнинг ҳуқуқий онгга оид таърифи когнитив ва баҳолаш элементларини қамраб олган мураккаб назарий тузилмага асосланади. Бироқ ҳуқуқий онгни тўлиқ англаш учун унинг субъектив, тарихий ва ижтимоий омиллари ҳамда амалдаги динамикасини янада чуқурроқ ўрганиш зарур.

Юқорида муҳокама қилинган ҳуқуқий онгнинг моҳиятини аниқлашнинг барча ёндашувлари бу тушунчанинг жуда мураккаб, ўзига хос ва ноаниқ эканлигини кўрсатади.

Ҳуқуқий онг — ижтимоий тараққиётнинг объектив эҳтиёжларини акс эттирувчи, инсон хулқ-атворини олдиндан белгилаб берувчи ва ундайдиган ижтимоий онг шаклидир. Ижтимоий муносабатларнинг акси сифатида онгнинг бир қанча шакллари мавжуд: фалсафий, диний, ҳуқуқий, сиёсий, эстетик онг.

Ҳуқуқий онг ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уни нисбатан мустақил ҳодиса деб ҳисоблаш имконини беради. Л.А. Морозова унинг қуйидаги хусусиятларини таъкидлайди⁶:

⁴Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник. М., 2007. С. 560.

⁵ Головистикова, А.Н., Дмитриев, Ю.А. Проблемы теории государства и права: Учебник. - М.: ЭКСМО. 2005.С. 649

⁶Морозова Л. А. Кўрсат. асарда. С. 373.

ҳуқуқий онг қонунчиликни, ҳуқуқий амалиёт — жамият ҳаётининг ҳуқуқий соҳасини ташкил этувчи давлат-ҳуқуқий ҳодисаларни акс эттиради;

давлат ҳуқуқий воқелиги қуйидаги кўринишларда намоён бўлади: ҳуқуқий анъана ва урф-одатлар, ҳуқуқий категория ва тушунчалар, ҳуқуқий тузилмалар ва бошқалар орқали;

ҳуқуқий онг ижтимоий муносабатларнинг ривожланиш тенденцияларини акс эттиради, бу ҳуқуқий онгнинг ҳуқуқий воқеликни фаол акс эттириш қобилиятидан далолат беради;

ҳуқуқий онг ижтимоий онгнинг бошқа шакллари, айниқса, ахлоқий онг билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳуқуқий ғоя ва қарашлар мазмунини ахлоқий тамойиллар, йўриқлар – инсонпарварлик ва адолат тушунчалари, барча одамларнинг тенглиги ва бошқалар ташкил этади;

ҳуқуқий онг ислоҳотларга, ижтимоий жараёнлар ва ўзгаришларга таъсир қилади: у бу жараёнларни секинлаштириши ёки аксинча, тезлаштириши мумкин. Бу, хусусан, аҳолининг ҳуқуқий онги ижтимоий эҳтиёжлардан орқада қолса, илғор ҳуқуқий ислоҳотларни йирик ижтимоий гуруҳлар тушуниб, қўллаб-қувватламаслиги мумкинлигида намоён бўлади.

Ҳуқуқий онг, П.П.Барановнинг фикрича, жамият аъзоларининг амалдаги қонунга ҳам, ҳуқуқий амалиётга ҳам, исталган қонунга бўлган муносабатининг ифодаси бўлган ҳуқуқий ғоялар ва муносабатлар, ҳис-туйғулар ва кадриятлар, ғоялар тизимидир.⁷

"Ҳуқуқий онг" тушунчасининг шунга ўхшаш таърифини Н. Л. Гранат таклиф қилади, у ҳуқуқий онг — бу инсон онгининг махсус соҳаси ёки шакли, "тўғридан-тўғри кузатилиши мумкин бўлмаган идеал ҳодиса" дейди⁸. Муаллифнинг фикрича, ҳуқуқий онг онг соҳаси ёки шакли бўлиб, ҳуқуқий воқеликни турли кўринишларда акс эттиради. Н. Л. Гранат ҳуқуқий воқеликни акс эттиришнинг қуйидаги шакллари санаб ўтади: "ҳуқуқий билимлар, ҳуқуқий муносабатлар, ҳуқуқ ва ҳуқуқий амалиётни баҳолаш, юридик аҳамиятга эга бўлган вазиятларда одамларнинг фаолияти ва хатти-ҳаракатларида намоён бўладиган инсоний кадрият йўналишлари"⁹.

В.С. Барулин ҳам ҳуқуқий онгни одамларнинг қонунга (ҳақиқий ёки исталган) муносабатини ифодолавчи ҳис-туйғулар ва ғоялар йиғиндиси сифатида ёзади. Муаллифнинг ёзишича, ҳуқуқий онг ўта мустақил, яхлит ҳодиса бўлиб, ҳуқуқ назариясининг алоҳида объекти сифатида ўрганилиши керак, чунки ҳуқуқий онг орқали ҳуқуқнинг генезиси ва моҳияти, ҳуқуқ назарияси, ҳуқуқшунослик, муайян цивилизацияга хос бўлган ҳуқуқий тартибга солишнинг маданий ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, "ижтимоий патологиялар, жиноятлар ва ҳуқуқий ҳулқ-атворнинг бошқа шакллари ва сабаблари тўғрисида" ги саволларга жавоб беради.¹⁰

Ҳуқуқий онг тушунчасига оид П.Баранов, Н.Гранат ва В.Барулиннинг таърифлари орасида умумий жиҳатлар мавжуд бўлса-да, уларнинг тушунчаларни изоҳлашдаги ёндашувлари бир қатор назарий полемика нуқталарни келтириб чиқаради.

П.Баранов ҳуқуқий онгни жамият аъзоларининг қонун ва ҳуқуқий амалиётга нисбатан муносабатини акс эттирувчи ғоялар, кадриятлар ва ҳис-туйғулар тизими сифатида талқин қилади. Бу таъриф ҳуқуқий онгни фақат инсонларнинг шахсий ва ижтимоий муносабатлари доирасидаги тушунча сифатида чеклаб қўяди деган танқидларга дуч келиши мумкин. Ҳуқуқий онг кўп ҳолларда давлат институтлари ва ҳуқуқий тизимнинг сиёсий ва ижтимоий таъсиридан ҳам шаклланади.

Н.Гранат эса ҳуқуқий онгни инсон онгининг махсус соҳаси сифатида, тўғридан-тўғри кузатилиши мумкин бўлмаган идеал ҳодиса деб таърифлайди. Унинг таърифи ҳуқуқий онгни

⁷Баранов П. П. Правосознание и правовое воспитание // Общая теория права / под ред. В. К. Бабаева. Н.Новгород, 1993. С. 475.

⁸Гранат Н. Л. Кўрсат. асарда. С. 309.

⁹Ўша жойда.

¹⁰Барулин В. С. Социальная философия. Ч. 1. М., 1993. С. 233–237.

назарий жиҳатдан метафизик тузилма сифатида кўради, бу эса ҳуқуқий онгнинг амалиётдаги аниқ кўринишларини етарлича тушунтирмаслиги мумкин. Бунга қарши фикр билдирувчи мутахассислар, хусусан, ҳуқуқий реализм тарафдорлари, ҳуқуқий онгнинг фақат назарий эмас, балки қонунларнинг амалий татбиқи жараёнида намоён бўлишини ҳам эътиборга олишни таклиф қиладилар.

В.Барулин эса ҳуқуқий онгни қонунга бўлган ҳис-туйғулар ва ғоялар йиғиндиси сифатида, шунингдек, уни мустақил таҳлил қилиш кераклигини таъкидлайди. Барулиннинг ёндашуви ҳуқуқий онгни маданий ва цивилизациян ўзига хос хусусиятлар билан боғлаб, унинг ижтимоий патологиялар ва ҳуқуқий хулқ-атвор сабабларини тушунишдаги аҳамиятини кўрсатади. Бироқ буни танқид қилувчи ёндашувлар ҳуқуқий онгнинг ҳаддан ташқари маданий ва фалсафий таҳлили унинг ҳуқуқий тизимлар доирасидаги амалий аҳамиятини заифлаштириши мумкинлигини қайд этадилар.

Шу тариқа, ҳуқуқий онгни изоҳлашдаги турли ёндашувлар ҳуқуқий онгнинг тузилиши, унинг субъектлари, ҳуқуқий муносабатлар ва кадриятлар билан боғлиқлиги масалаларини қайта кўриб чиқиш заруратини кўрсатади. Полемик таҳлил шуни англатадики, ҳуқуқий онгни ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан кенгроқ тадқиқ қилиш орқали унинг ижтимоий ва ҳуқуқий жараёнлардаги роли янада аниқроқ очиқ берилиши мумкин.

Юқорида муҳокама қилинган ҳуқуқий онгнинг моҳиятини аниқлашнинг барча ёндашувлари бу тушунчанинг жуда мураккаб, ўзига хос ва ноаниқ эканлигини кўрсатади.

Ҳуқуқий онгнинг хулқ-атвор элементи ҳақидаги қарашларга келсак, О.Ф.Скакун шундай ёзади: "Ҳуқуқий хулқ-атвор — бу ҳуқуқий онгнинг ихтиёрий томони, бу ҳуқуқий нормаларни ҳақиқий ҳуқуқий хулқ-атворга айлантириш жараёнидир"¹¹.

О.Ф. Скакуннинг ҳуқуқий онг ва хулқ-атвор ўртасидаги муносабатга оид фикрлари назарий жиҳатдан қимматли бўлиб, ҳуқуқий онгнинг амалий хулқ-атворга айланиш жараёнини тушуниш учун яратади. Бироқ, танқидий ёндашувлар ушбу жараённинг мураккаблигини ҳисобга олиб, хулқ-атворга ижтимоий, иқтисодий ва психологик омиллар таъсирини ҳам эътиборга олишни таклиф қиладилар. Ҳуқуқий онгнинг турли элементларини янада чуқурроқ тадқиқ қилиш орқали унинг хулқ-атвордаги ролини кенгроқ тушуниш мумкин.

Келинг, юридик амалиёт тушунчасини кўриб чиқишга ўтамиз.

Бугунги кунда олимлар нафақат алоҳида давлат тузилмаларида, балки бутун ижтимоий дунё миқёсида ижтимоий тузилмаларнинг беқарорлашувини ҳақиқатда тан олишади.

Замонавий глобаллашув ўзгаришлари бир қатор ҳалокатли ҳодисалар билан боғлиқ. Бинобарин, Ўзбекистондаги ҳуқуқий модернизация ва ислоҳотларнинг изчил олиб борилиши тегишли мустаҳкам ҳуқуқий база яратишни тақозо этади.

Тадқиқотчилар кўп йиллар мобайнида жамиятдаги нигилистик ҳуқуқий онгнинг ҳолати ҳақида ёзадилар (Гулина О.Р., Шчедрин О.Г., Кривцов С.И., Сенин И.Н., Зирянов М.Ю. ва бошқалар). Ушбу масала бўйича кўплаб нашрлар орасида муаллифлар асосан нигилистик хусусиятларга эга бўлган ҳуқуқий онгнинг деформациясига сезиларли таъсир кўрсатган қуйидаги тарихий омилларни аниқладилар. Совет ҳуқуқни қўллаш амалиётида қонун ва ҳуқуқнинг белгиланиши давлатнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишини ва ўзбошимчалик билан қарор қабул қилишини англатган¹².

Шундай қилиб, постсовет жамиятнинг ҳуқуқий маданияти тарихан ўрнатилган марказлашганлик кадриятларининг устунлиги билан тавсифланади.

¹¹Теория государства и права / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. М., 2000. С. 348.

¹² Келле В.Ж, Ковальзон М.Я. Формы общественного сознания / В.Ж. Келле, М.Я. Ковальзон. М., 1959. 288 с.; Строгович М.С. Тезисы доклада. Право и правосознание / М.С. Строгович. М., 1940. 10 с.; Стальгевич А.Г. Ценная книга. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права / А.Г. Стальгевич. Рига, 1964. 748 с.

«Мамлакатимизда фуқарога анъанавий равишда давлат манфаатларини ўз манфаатларидан сўзсиз устун қўйиб, ҳар бир шахснинг ҳуқуқлари бузилиши мумкинлиги ҳақида ўйламасдан хизмат қилиш тайинланади»¹³. Яъни, давлат кўп ҳолларда одамлар томонидан ўта аниқ трансперсонал ва ҳуқуқдан ташқари унсур сифатида қабул қилинади, бу давлатдан ва унинг тузилмаларидан, шу жумладан ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларидан чуқур бегоналашишга олиб келди.

Қонун нормаларини билишни истамаслик, фуқароларнинг ўз мамлакати келажагига бефарқлиги кейинчалик амалдаги қонунларнинг қасддан бузилишига, ҳуқуқий нормаларнинг нафақат мамлакат фуқаролари томонидан, балки давлат органлари ва мансабдор шахслар, идоравий мансубликни пеш қилиб оммавий равишда бажарилмаслигига олиб келади.

Жумладан, Ички ишлар вазирлиги маълумотларига кўра, 2023 йилда ёшлар ва вояга етмаганлар ўртасида содир этилган жиноятлар 2022 йилга нисбатан 5,3 фоизга ортган. Вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятларнинг сони айрим ҳудудларда юқориликча қолмоқда.¹⁴

2023 йил декабрь ойида биз ёшларнинг ҳуқуқий ахборотни излашда дуч келадиган муаммоларини тизимлаштиришга қаратилган тадқиқот ўтказдик. Тадқиқот сўров анкетаси ёрдамида микдорий ёндашув ёрдамида амалга оширилди. Сўровда жами 86 та субъект иштирок этди — ТДЮУ турли факультетлари талабалари.

Сўров натижасида олинган маълумотларга асосланиб, талабалар ҳуқуқий тизимнинг кенг тармокли эканлиги туфайли энг кўп қийинчиликларни бошдан кечираётганини кўриш мумкин, баъзида зарур бўлган тегишли ҳуқуқий ҳужжатни топиш жуда қийин (42%). Шунингдек, айрим ҳуқуқий ҳужжатларнинг тўлиқ матнларига кириш чекланганлиги катта муаммодир (33%), чунки Интернетда ҳам маълум бир ҳуқуқий ҳужжатга бепул кириш ҳар доим ҳам мумкин эмас.

Ҳуқуқий ахборотни топишда нисбатан камроқ муаммолар ҳуқуқий тилда ёзилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар матнини тушуниш билан боғлиқ (11%). Фақат юридик маълумотга эга бўлган мутахассислар норматив ҳужжатлар матнини тўғри тушунишлари мумкин, бироқ хаттоки улар ҳам баъзан ҳуқуқий матнларни шарҳлашда қийинчиликларга дуч келишади.

Энг паст даражадаги муаммо сифатида баъзи қонунларнинг бошқаларга зидлиги (9%) ва кўп сонли ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш (5%) кўрсатиб ўтилган. Бу муаммолар камроқ даражада бўлса ҳам, барибир айрим вақтда қийинчилик туғдиради.

Шундай қилиб, замонавий миллий жамиятимизнинг ҳуқуқий онгининг тизимли марказлашуви, қонун ва ҳуқуқни идентификациялашда ифодаланган совет қонунийлиги шаклини сақлаб қолиб, ҳуқуқий норма ва хатти-ҳаракатлар ўртасидаги маълум масофа борлигини намоён этади.

Таъкидлаш керакки, фаолият олимлар томонидан атрофдаги олам билан фаол муносабатларнинг ўзига хос шакли, унинг мазмуни, мақсадли ўзгариши сифатида белгиланади. Таърифга асосланиб, фаолият ва маданиятнинг хусусиятларини ўзаро боғлиқ тарихий категориялар сифатида кўрсатиш мумкин. Маданият, ўз навбатида, фаолиятнинг универсал хусусияти бўлиб, дастурни белгилайди ва муайян турдаги фаолиятнинг йўналишини, унинг қимматли типологик хусусиятлари ва натижаларини олдиндан белгилаб беради.

“Маданият — бу фаолиятнинг маълум бир қисмини ва унинг натижаларини яратиш, истеъмол қилиш ва узатишни ўз ичига олган жараён. Шу билан бирга, одамлар нафақат ҳодисаларнинг хусусиятларини (уларнинг сифатини) ўрганадилар, балки иккинчисини

¹³ Смоленский М.Б. Правовая культура как элемент социокультурного пространства: перспективы становления в современной России: Автореф. дис. ... докт. социол. наук / Б.М. Смоленский. Ростов н/Д, 2003. С.28.

¹⁴<https://kknews.uz/uz/184791.html>

уларнинг ижобий аҳамияти, инсон, синф, жамиятнинг ҳар қандай эҳтиёжларини қондириш қобилияти нуқтаи назаридан баҳолайдилар", — деб таъкидлайди А. В. Иконников ¹⁵.

Касбий маданият ўрнатилган, доимий ривожланиб боровчи мотивлар, шахсий маънолар ва мақсадлар тизими мавжудлигида ифодаланади, индивидуал ишлаб чиқилган стратегияларни, воқеликка йўналтириш воситаларини, муаммоларни ҳал қилиш усулларини ўз ичига олади ва касбий маданиятни ижодий ўзини ўзи бошқариш мезони ва усули сифатида ифодалади.

Праксеологик маданият — бу муаммоларни шакллантиришдан уларни ҳал қилиш учун аниқ ҳаракатларга ўтишни таъминлайдиган зарур усуллар ва стратегиялар тўплами. Унинг таркибий қисмлари орасида мақсадни белгилаш, қарор қабул қилиш ва режалаштириш алоҳида ўрин тутди.

Мутахассис фаолияти, мулоқот ва ўз-ўзини ривожлантириш компетенцияси унинг ваколатининг асосини ташкил қилади. Касбий компетенция — бу меҳнат субъектининг кундалик фаолиятнинг вазифалари ва мажбуриятларини бажаришга касбий тайёргарлиги ва қобилияти.

Муайян фан бўйича билимлар муҳим аҳамиятга эга, чунки улар барча касбий компетенцияларни шакллантиришнинг асосий асоси ҳисобланади ¹⁶.

Ҳуқуқий маданият жамиятнинг институционал тизимига қурилган бўлиб, шахсларнинг норматив ҳаёти контурларини, ижтимоий амалиётни ривожлантириш жараёнида расмий нормаларга муносабат характерини, адолат ва қонун ижодкорлигининг сифати ва даражасини, ҳуқуқ-тартибот самарадорлигини ва ижтимоий маконнинг ҳуқуқий бўлмаган секторининг улуши мутаносиблигини белгилайди. Ҳуқуқий маданият бир вақтнинг ўзида ҳуқуқий ривожланиш жараёнларига органик равишда киритилган инсоннинг ақлий, маънавий ва амалий фаолияти мажмуини ифодаловчи ижтимоий ва ҳуқуқий амалиётни белгилайди ¹⁷.

Сўнгги йилларда Ўзбекистонда амалга оширилган чуқур сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа ўзгаришлар нафақат инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳақиқий тасдиқланишига, бозор муносабатларининг тикланишига, халқаро муносабатларнинг кенгайишига ва бошқа натижаларга олиб келди, балки кучли фуқаролик жамиятини барпо этишда, шунингдек, тубдан янги шошилиш ечимларни талаб қилувчи қатор мураккаб муаммоларни ҳал этишда жиддий ҳисса қўшди.

Ҳозирги босқичда ҳуқуқий маданият ҳолатининг Ўзбекистонда ўзига хос жиҳати шундан иборатки, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганидан бошлаб юридик кадрларимизни, ҳуқуқий маданиятимизни замонавий конституциявий талаблар даражасига мос тарзда юксалтириш зарурати туғилди. Бугунги кунда эса ҳуқуқий тарбия тизимини янада такомиллаштириш эҳтиёжи сезилмоқда. Бу масалаларни янги асосда, мамлакат ривожланишининг ҳозирги модернизация ва демократлаштириш босқичи вазифаларидан келиб чиққан ҳолда ҳал қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури жорий этилгач, юридик кадрлар тайёрлашга янгича ёндашувлар пайдо бўлди. Мамлакатда юридик таълим ривожланмоқда, бу табиий равишда юридик кадрларнинг ҳуқуқий маданияти ва ҳуқуқий билимдонлиги юксалишига маълум даражада ижобий таъсир этмоқда. Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат — профессионал ҳуқуқий маданият шаклланишини, илғор юридик тафаккур қарор топишини назарда тутди.

Шу боис, айтиш мумкинки, Ўзбекистонда ҳуқуқий маданият муаммоси – жамият ва давлат ривожланишининг узвий ва барқарорлиги унинг ҳал этилишига боғлиқ.

¹⁵ Проблемы формирования эстетической ценности / под ред. А. В. Иконникова. М., 1981. – С.21.

¹⁶ Психология и педагогика: учебное пособие / под ред. А. А. Бодалева. М., 2002. – С.116.

¹⁷ Каландаришвили З. Н. Основные концепции изучения правовой культуры в юридической науке // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. 2008. № 56. – С.12.

Хукук фалсафаси нуқтаи назаридан, ҳукукий маданият "ҳукукий онгнинг маълум бир ривожланиш даражасини ва қонунийлик ҳолатини ифодалайди, жамият фуқароларининг ижтимоий қарама-қаршиликлари ҳал қилишдаги ҳукукий лаёқати ва қобилиятини тавсифлайди"¹⁸.

«Ҳукукий маданият инсонлар ижтимоий ҳаёти ҳукукий шаклининг барча томонларини қамраб олган бутун ҳукукий коинотдир. Бу ерда маданият айнан мана шу шаклга мувофиқ яшаш қобилияти ва лаёқатидан иборат бўлиб, у шаклланмаган (аниқланмаган, тартибсиз, ва шунинг учун ўзбошимча) ҳолатларга зиддир...»¹⁹, дейди В.С.Нерсисянц.

Фалсафий нуқтаи назар бизга ҳукукий маданиятнинг муҳим концептуал шартига эътибор беришга имкон беради, бу Нерсисянц В.С. таърифлаганидек, шакл бўйича яшаш қобилияти ва лаёқати, шунингдек, ушбу шаклни ҳукукий ўзаро муносабатлар амалиётига ўтказиш шартлари ёки имкониятлари назарда тутилади. Чунки "ҳаёт сифати инсон олдида турган танлов имкониятлари қўлами билан белгиланади"²⁰.

Биобарин, ҳаёт сифати ҳукукий маданият мезони сифатида ҳукукий шакл доирасидаги танловларнинг кўп эмаслиги (қонуний хулқ-атвор ва ўзбошимчалик) билан белгиланади. Шахс танлови унинг ҳукукий эркинлиги ва ҳукукий жавобгарлиги қўламини белгилайди. Демак, субъектнинг ҳукукий онгини, унинг ҳукукий эркинлиги ва масъулият доирасини ҳисобга олмасдан туриб, ҳукукий маданият ҳолатини баҳолаш мумкин эмас.

Масалан, В.М. Корельский ва В.Д. Перевалов ҳукукий маданиятни "жамият ҳукукий ҳаётининг бутун ижтимоий, маънавий, сиёсий ва иқтисодий тизим томонидан белгиланадиган, ҳукукий фаолият, ҳукукий ҳужжатлар, ҳукукий онгнинг эришилган ривожланиш даражасида ва умуман олганда, субъектнинг ҳукукий ривожланиш даражаси (шахс, турли гуруҳлар, бутун аҳоли), шунингдек, давлат ва жамият томонидан инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш даражаси, инсон ўзини ўзи бошқариш, хулқ-атвор даражасида ифодаланган сифат ҳолати" деб тушунади²¹.

В.С. Нерсисянц ва В.М. Корельский ҳамда В.Д. Перевалов ҳукукий маданиятга оид турлича ёндашувларни тақлиф этадилар.

В.Нерсисянц ҳукукий маданиятни "ҳукукий шакл бўйича яшаш қобилияти ва лаёқати" сифатида талқин қилади. Унга кўра, ҳукукий маданият тартиб ва шаклни сақлаш, ўзбошимчаликка қарши туриш қобилияти орқали намоён бўлади. Танқидий ёндашувга кўра, бу таърифда маданиятнинг турли ижтимоий, маънавий ва иқтисодий омиллари етарлича ёритилмаган.

В.Корельский ва В.Перевалов эса ҳукукий маданиятни жамиятнинг ҳукукий фаолияти, ҳукукий ҳужжатлар ва инсон ҳуқуқлари кафолатларининг ривожланиш даражасига боғлаб тушунтирадилар. Бу таъриф ҳукукий маданиятнинг ижтимоий-сиёсий ҳамда иқтисодий асосларини кенгроқ қамраб олади. Аммо, танқидчиларга кўра, бу ёндашувда ҳукукий шакл ва тартибнинг ролини камситиш хавфи мавжуд.

Биз юқорида келтирилган барча таърифларни тўғри деб ҳисоблаш мумкин деб ҳисоблаймиз. Яна шунини таъкидлаш жоизки, у ўрганилаётган ҳодисанинг макро ва микро даражаларини акс эттиради, яъни у ҳуқуқ тизими ва шахсга ҳаволани ўз ичига олади. Ниҳоят, ҳукукий маданиятнинг ҳукукий тизимнинг ҳаётийлиги, унинг вазифалари ва ижтимоий тараққиёти билан боғлиқ жараёнлардаги ўрни таъкидланади.

¹⁸ Данильян. О.Г. Философия права: учебник / О.Г. Данильян. М.: Эксмо. 2006. с.399.

¹⁹ Нерсисянц В.С. Философия права: учебник для вузов / В.С. Нерсисянц. М.: Норма-Инфра-М, 1997. с.43.

²⁰ Флиер А.Я. Культура общества как системный феномен. Социокультурные факторы национальной безопасности России / отв. ред. А.В. Костина. Сборник научных трудов. М.: Изд-во моск. гуманитар. ун-та, 2015. с.72.

²¹ Корельский В.М., Перевалов В.Д. Теория государства и права: учебник. М., 2000. С. 333.

Ҳуқуқий маданиятни ҳуқуқий кадриятлар мажмуи сифатида тушунишни бошқа тадқиқотчиларда ҳам кўриш мумкин²², бу эса ушбу ёндашувнинг асосий устунлигини ҳисобга олган ҳолда ажабланарли эмас. Бу ўрганилаётган ҳодисанинг ҳуқуқий тизимнинг бошқа таркибий қисмлари билан аралашмаганлиги ва умуман унинг кўламини кенгайтирмаслигидадир. Ҳуқуқий маданият ушбу тизимнинг ўзи ва унинг таркибий бўлинмаларининг ҳуқуқий кадриятлар билан тўйинганлик даражасини тавсифлайди.

Кўриб чиқиладиган ҳодисани норматив ва норматив бўлмаган томонлар контекстида ҳам кўриб чиқиш мумкин²³. Бунинг сабаби шундаки, ҳуқуқ тизими нормага эга бўлган позитив ҳуқуқни ўз ичига олади. Албатта, бу ҳуқуқий маданиятга таъсир қилади. Лекин шу билан бирга, бу хусусиятга эга бўлмаган кўплаб ҳуқуқий ҳодисалар мавжуд.

Ҳуқуқий маданият шахсларнинг бевосита иштирокида вужудга келади, лекин кейинчалик жамиятда улардан мустақил равишда мавжуд бўлади. Масалан, буюк мутафаккирларнинг сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари уларнинг ғояларини акс эттиради ва ҳуқуқий кадриятлар тизимида мустақил равишда мавжуддир.

Ҳуқуқий маданият ҳуқуқий тизимнинг сифат ҳолатини тавсифлаш имконини беради²⁴. Бу ҳуқуқий маданиятни ҳуқуқий тизимнинг мустақил таркибий қисми сифатида кўриб чиқмаслик кераклигини англатади. У барча ҳуқуқий ҳодисаларда мавжуд бўлиб, уларнинг қонун билан тўйинганлик даражасини баҳолашга имкон беради. Бундан келиб чиқадики, ҳуқуқий маданият салбий бўлиши мумкин эмас, чунки кадриятлар ҳар хил, ҳар хил шароитларда пайдо бўлади, улар ҳар доим ҳам бир-бирига мос келмайди.

Ҳуқуқий маданиятнинг хусусиятлари ёки кўрсаткичлари орасида инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги, шунингдек, унинг фуқаролик жамияти эволюцияси шарти сифатидаги роли баъзан тилга олинади²⁵. Ушбу қоидаларнинг аҳамиятини камайтирмасдан, уларнинг жойлашувини таъкидлаш керак. Улар ҳуқуқий маданиятнинг барча тарихий турлари учун хос эмас ва замонавий дунёда бу параметрларни тушуниш ҳар хил бўлиши мумкин. Ушбу фикрни ривожлантирар эканмиз, қиёсий ҳуқуқ нуқтаи назаридан ушбу кадриятларни ким белгилайди деган савол муқаррар равишда пайдо бўлишини таъкидлаймиз. Юқорида таъкидланганидек, улар ҳар хил, уларнинг эволюцияси кўплаб омилларга боғлиқ. Бу ерда муайян жамиятнинг анъаналари, унинг ҳаётининг маънавий ва диний соҳасининг ўзига хос хусусиятлари, иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапириш мумкин.

Гуруҳ ва индивидуал ҳуқуқий маданиятнинг алоҳида тури юристларнинг касбий ҳуқуқий маданиятидир. Бу "маълум бир касбий гуруҳда вужудга келадиган ва мавжуд бўлган таҳлилий маслаҳат характериға эга бўлган умумий ахлоқий меъёрлар ва махсус касбий ахлоқ нормаларининг ўзига хос мажмуидир"²⁶.

В.П.Сальников ҳуқуқий воқеликнинг таркибий қисмлари бўлган ҳуқуқий маданиятнинг қуйидаги таркибий элементларини белгилайди: "қонун, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий муносабатлар, қонунийлик ва тартиб, субъектларнинг қонуний фаолияти"²⁷.

В.П. Сальниковнинг ҳуқуқий маданиятга оид қарашлари комплекс ёндашувни акс эттиради. Бироқ, танқидий таҳлилдан келиб чиқиб, ҳуқуқий маданиятни на фақат қонунлар ва ҳуқуқий фаолият билан, балки ижтимоий муносабатлар, кадриятлар ва ижтимоий тартибни қўллаб-қувватловчи омиллар билан ҳам боғлаб ўрганиш зарур.

²²Қаранг: Петручак Л. А. Правовая культура современной России: теоретико-правовое исследование : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 2012. С. 23.

²³Қаранг: Карташов В.Н., Баумова М.Г. Ўша асарда. С.23-24.

²⁴Братусева О. Н. Правовые культуры в условиях глобализации: автореф. дис. ...канд. юрид. наук. М., 2009. С. 12.

²⁵Қаранг: Карташов В.Н., Баумова М.Г. Оп. 27-30-бетлар.

²⁶Кокорев Л.Д., Котов Д.П. Этика уголовного процесса: / учеб. пособие. – Воронеж. – 1993. – С. 8–9.

²⁷Сальников В. П. Правовая культура // Актуальные проблемы теории права / под. ред. К. Б. Толкачева и А. Г. Хабибуллина. Уфа, 1995. С. 152.

Айрим шахсларнинг қонунни яхши билмаслиги сабабли қонундан четга чиқиши бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини хавф остига қўяди²⁸. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 29-моддасида шундай дейилган «Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини демократик жамиятда етарли даражада бўлишини ҳамда ҳурмат қилинишини таъминлаш, ахлоқ, жамоат тартиби, умум фаровонлигининг одилона талабларини қондириш мақсадидагина қонунда белгиланган чекланишларга риоя этиши керак»²⁹.

Шахснинг ҳуқуқий маданиятини шакллантиришда ҳуқуқий ҳиссиётлар муҳим роль ўйнайди. Улар ҳуқуқий тартибга солиш, ҳуқуқий амалиёт ва уларни баҳолаш бўйича фикрларини ҳиссий ва шахсий оҳангларда ифодалайди. Воқеликни акс эттиришнинг бу ноёб шакли шахснинг қонунга субъектив муносабатини, ундаги идеалларга мос келиши ёки мос келмаслигини ифодалайди. Ҳуқуқий ҳис-туйғунинг ривожланиши шахснинг бошқа ижтимоий туйғуларини комплекс шакллантириш тизимида содир бўлиши мумкин.

Қадрият йўналишлари — бу ҳуқуқни амалга оширишда муҳим бўлган, шахснинг турмуш тарзи билан боғлиқ бўлган ва унинг тақдирига сезиларли таъсир кўрсатадиган индивидуал муносабатлар тизими.

Таълим фаолияти жараёнида шахсий ва оммавий жиҳатлардаги даражаси жамиятнинг ҳуқуқий маданияти ҳолатига сезиларли таъсир кўрсатади. Ҳуқуқий тафаккур инсон ва жамиятнинг яшаш тарзи, шахснинг турмуш тарзи, шунингдек, атроф-муҳитга мослашиш ва уни ўзгартириш воситасидир. Уни шакллантириш жараёни таълим тизимида шахснинг ёши, фалсафий ва психологик-физиологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда босқичма-босқич амалга оширилади.

С.С. Алексеев таъкидлаганидек, "ҳуқуқий маданият, биринчи навбатда, "сифат жиҳатдан бой" ҳуқуқий онгдир"³⁰. Худди шу фикрни В.В.Лазарев ҳам таъкидлайди, агар у барча мақсадларга "энг қисқа вақт ичида турли хил ижтимоий қадриятларга энг кам зарар етказган ҳолда эришилса, ҳуқуқни қўллаш самарали деб ҳисобланиши мумкин"³¹ дейди.

Ҳақиқий маданият фақат инсоннинг узвий, ажралмас ҳуқуқларини ҳимоя қилиш воситаси сифатидаги ҳуқуқий давлат доирасида шаклланиши мумкин³². Ҳуқуқий давлат – шахс эркинлигининг зарурий шарти ва асоси. Шахс демократия, қонунийлик, ижтимоий ҳимояланганлик ва ҳуқуқий маданият, яъни умуминсоний қадриятлар ҳукм сурувчи, цивилизация ютуқлари инсон, унинг жамиятдаги юксак мавқеи хизматида қўйилган, ҳуқуқий давлатнинг бошқа принциплари ҳам ҳукмрон бўлган жамиятдагина эркиндир. Ҳуқуқий давлатнинг шаклланиши эса, жамият ва шахс ҳуқуқий маданиятининг ўсишига кўп жиҳатдан боғлиқдир³³.

Маданиятшуносликда мавжуд қоидага мувофиқ расмий маданият маълум даражада формаллашган, догма тусини олган ва оқилоналашган тақдирда, унга қарама-қарши ўларок аксилмаданият пайдо бўлади. Илмий адабиётларда "акселижтимоий субмаданият",

²⁸Бурдоносова М.А. Способы снижения уровня деформации правового сознания как элементы профилактики правонарушений // Всероссийский криминологический журнал. 2018. Т. 12, № 2. С. 237–246. [https://doi.org/10.17150/2500-4255.2018.12\(2\).237-246.](https://doi.org/10.17150/2500-4255.2018.12(2).237-246.); Шопина И.М., Мулявка Д.Г., Гречанюк С.К., Федчишина В.В. Совершенствование социального контроля как направления предупреждения преступности // Всероссийский криминологический журнал. 2019. Т. 13, № 3. С. 447–454. [https://doi.org/10.17150/2500-4255.2019.13\(3\).447-454.](https://doi.org/10.17150/2500-4255.2019.13(3).447-454.)

²⁹ <https://constitution.uz/uz/pages/humanrights>

³⁰Алексеев С. С. Право. Опыт комплексного исследования. М., 1999. С. 270.

³¹Лазарев В. В. Эффективность правоприменительных актов. Казань, 1975. С. 61.

Кудрявцев В.Н., Лукашева Е.А. Новое политическое мышление и права человека // Вопросы философии. 1990. №5. – С. 7-8.

Тихомиров Ю.А. Государство на рубеже столетий // Государство и право. 1997. №2. – С. 24-32.; Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права. – М., 2003. – С. 114-140.; Затонский В.А. Безопасность личности, общества и государства как важнейшая цель правовой политики в Российской Федерации // Правовая политика и правовая жизнь. 2005. №1. – С. 187-194.

“аксилмаданият”, “криминал субмаданият” каби анча ўхшаш тушунчаларга дуч келиш мумкин бўлиб, уларнинг мазмунини ажратиш талаб этилади. Акселижтимоий субмаданият нормалари жамият томонидан маъқулланадиган барча нормалар билан мувофиқ келмайдиган субмаданиятни ўзида ифодалайди. Аксилмаданият атамаси одатдаги маданиятнинг тескарисини акс эттиради. Бу меъёрлар умум эътироф этилган меъёрларга қарши қаратилган субмаданиятдир; у акселижтимоий субмаданиятнинг бир тури ҳисобланади. “Акселижтимоий маданият” ва “аксилмаданият” тушунчалари ўртасидаги фарқ асосан шу билан белгиланадики, аксилмаданият меъёрлари наинки жамият томонидан маъқулланувчи меъёрлардан фарқ қилади, балки расмий маданиятга қарама-қарши қўйилади.

“Субмаданият” деганда маданият соҳаси, ҳукмрон маданият доирасида мавжуд бўлган, ўз қадриятлар тўплами, одатлари ва меъёрлари билан ажралиб турадиган алоҳида яхлит тузилма тушунилади³⁴.

Умумий маданиятнинг кичик тизими ҳисобланган субмаданият ундан асосан маданиятнинг махсус субъектига кўра ажралиб туради. Илмий атама сифатидаги “субмаданият” тушунчаси илк бор чет элда XX асрнинг 30-йилларида пайдо бўлган, республикамиз фанига эса ўтган асрнинг 60-йилларида Ғарбдаги ёшлар ҳаракатлари (хиппи, оккультизм ва мистицизм вакиллари) ўрганилиши ва танқидий таҳлил қилиниши муносабати билан кириб келган. Умумий маданиятдан субмаданиятнинг ажралиши замирида, маданият субъектидан ташқари, меъёрлар, қадриятлар ва ғояларнинг мувофиқ эмаслиги ёки тўқнашуви ётади.

Ҳозирги замон илмий адабиётларида субмаданият тушунчасига берилган кўп сонли таърифлар мавжуд ва улардан бирида субмаданият маънавий ҳаёт элементи сифатида, муайян ижтимоий муҳит, қатлам, кичик гуруҳда шаклланган ва умумий маданиятдан алоҳида ажралиб чиққан мафкуравий қарашлар, турмуш тарзи ва хулқ-атвор сифатида тавсифланади. Мазкур таърифлар таҳлили субмаданият муайян умумий (касбий ва бошқа) қизиқиш воситасида бирлашган шахсларнинг муайян ижтимоий кичик гуруҳи доирасида мавжуд бўлган, гуруҳнинг барча аъзолари томонидан қўллаб-қувватланадиган ва жамиятда умум эътироф этилган муносабатлар, меъёрлар ва қоидалардан фарқ қиладиган ижтимоий муносабатлар ва уларга асосланган хулқ-атвор меъёрлари ва қоидалари, анъаналар, одатлар ва ташқи атрибутлар мажмуини ўзида ифодалайди, деган хулосага келиш имконини беради.

О.В.Старковнинг қайд этишича, криминал субмаданият криминал маданиятнинг бир кўриниши бўлиб, криминал маданият деганда, жамият маданиятининг моддий, идеологик, ҳуқуқий, бадий ва маънавий соҳасидаги жиноий ҳодисалар билан боғлиқ маданиятини тушуниш лозим³⁵.

И.М.Мацкевич фикрига кўра, криминал субмаданият делинквент кичик маданиятнинг бир тури ҳисобланади ва одатдаги маданиятнинг жамият жиноий қатлами маданияти сифатида амал қилувчи салбий талқин қилинган меъёрлари ва қадриятлари тўплами сифатида амал қилади³⁶. Таъбир жоиз бўлса, криминал субмаданият қатламани эслатади. Унинг ҳар бир қатлами конкрет криминал фаолият билан банд бўлган муайян гуруҳлар субмаданияти сифатида намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан турма субмаданияти, ўғрилар субмаданияти, фоҳишалар ва гиёҳвандлар субмаданияти ва ҳоказолар ҳақида сўз юритиш мумкин. Бундан ташқари, криминал субмаданият – бу конкрет жиноий гуруҳнинг турмуш тарзидир.

Криминал субмаданият ва йўлдош салбий ҳодисаларнинг шикастли таъсири остида жамият ижтимоий-ижобий иммунитетининг, яъни жамият хавфсизлигини кафолатлайдиган, уни криминал зарарланишдан сақлайдиган иммунитетнинг сезиларли даражада сусайиши юз беради.

Бу зарарли иллатларнинг илдизларини қуритиш учун жамият жиноятчиликка қарши курашни янада фаоллаштириши, шу жумладан кўп сонли ижтимоий муносабатларни, давлат ва

³⁴ Словарь. Культурология. XX век. – СПб., 1997. – С. 450.

³⁵ Старков О.В. Криминальная субкультура: Спецкурс. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – С. 14.

³⁶ Современная западная социология: Словарь. – М., 1990. – С. 336.

жамоат институтларининг фаолият соҳалари ва вазифаларини қайта кўриб чиқиши, ижтимоий онгда ўзгариш ясаши талаб этилади. Бугунги кунда наинки аҳоли асосий оммасининг, балки давлат ва жамоат арбобларининг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш ҳам долзарб вазифа ҳисобланади. Бу вазифани ҳал қилиш учун давлат криминал субмаданиятнинг жамиятга ёйилишига қарши ҳаракатлар комплекс дастурини ишлаб чиқиши лозим.

Яна бир муҳим омил – аҳоли ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти даражасининг пасайиши, жамиятда ҳуқуқий нигилизмнинг кучайиши. Жамиятда қонунийлик ва аксилқонунийлик, ахлоқийлик ва ғайриахлоқийлик ўртасида чегара йўқолиб бормоқда.

Юқорида баён этилганлар жамият жиноятчиликка қарши янада фаол кураш олиб бориши, шу жумладан кўп сонли ижтимоий муносабатларни, давлат ва жамият институтларининг фаолият соҳалари ва вазифаларини қайта кўриши, ижтимоий онгда ижобий ўзгаришлар ясаши талаб этилади. Бугунги кунда наинки аҳоли асосий оммаси, балки давлат ва жамоат арбобларининг ҳуқуқий маданиятини юксалтириш ҳам долзарб аҳамиятга эгадир.

Жамиятнинг ҳозирги ҳолатини ижтимоий-ҳуқуқий соҳадаги аввалги инқирозли ҳолатлардан йироқ деб айтишимиз қийин, чунки бугунги кунда ҳам биз ҳақиқий ҳаёт ва Конституция нормалари ўртасидаги сезиларли тафовут анча мустаҳкам ўрнатилганлигини айтишимиз жоиз.

Ушбу салбий ижтимоий ҳодисанинг сабаблари кўп омиллардир.

Биринчидан, бу қонунга эътиборсизлик, қонун номинализми, қонуннинг инструментал аҳамиятининг аномияси бўлиб, бу, мисол учун, ҳуқуқий нигилизм, тизимли коррупция кўринишидаги салбий омилни келтириб чиқаради. «Коррупция ҳуқуқларни имтиёз сифатида индивидуаллаштиришнинг бузук усулидир»³⁷.

Иккинчидан, демократик институтларнинг (биринчи навбатда, сайловлар), жамиятнинг криминаллашуви, ноқонуний меҳнат миграцияси ва кўпинча ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ҳаракатсизлиги, бебошлиги, оқибатида "...ҳуқуқий маданият асосан ижтимоий амалиётларнинг ҳуқуқий бўлмаган табиати ва қонунга нигилистик муносабат билан тавсифланади"³⁸.

Учинчидан, бунинг оқибати субъектнинг ижтимоий мавқеи, даромад даражаси ва ҳокимият кўламига қараб амалга ошириладиган жазонинг муқаррарлиги принципнинг самарасизлигидир. Юридик адолат, эркинлик ва тенглик декларатив равишда орзу қилинган ҳуқуқий тамойиллар бўлиб қолмоқда. Ваҳоланки, «қаерда ҳақиқий тенглик тамойили амал қилса, ҳуқуқий тамойил ва тартибга солишнинг ҳуқуқий усули мавжуд: қонун амал қиладиган жойда шу тамойил мавжуд бўлади»³⁹.

"Қонун амал қилади" мазмунида ҳуқуқ ҳақида ҳеч қандай ҳуқуқий ғоялар мавжуд бўлмаган онг учун ҳақиқат, ҳуқуқнинг инструментал аҳамияти ҳақидаги ғоялар ҳам бир тийинлик аҳамиятга эга бўлади.

Тўртинчидан, замонавий қонунчиликда назарда тутилган меъёр ва қоидаларни қўллаш ва амалга оширишга тўсқинлик қиладиган тўсиқлар орасида биз мансабдор шахсларнинг консерватизмини, қонунларнинг етарли даражада самарадор эмаслигини, юқори даражадаги коррупцияни қайд этамиз. Қонун ҳужжатларининг номувофиқлиги ва унинг номукамаллиги ҳуқуқий нормаларни ҳуқуқий воқеликка айлантиришдаги қийинчиликлар билан янада кучаяди.

³⁷ Малахов В.П. Концепция философии права. Серия «Научные школы Московского университета МВД» / В.М. Малахов. М.: Юнити-Дана. 2007. с.484.

³⁸ Смоленский М.Б. Правовая культура как элемент социокультурного пространства: перспективы становления в современной России: Автореф. дис. ... докт. социол. наук / Б.М. Смоленский. Ростов н/Д, 2003. С.12.

³⁹ Нерсисянц В.С. Философия права: учебник для вузов / В.С. Нерсисянц. М.: Норма. 2003. – С.22.

Бешинчидан, фақат жисмоний шахслар эркин ва демак, жавобгар бўлган жойда ҳуқуқий муносабатлар ва умуман ҳуқуқий тартиб принципитал жиҳатдан юзага келиши мумкин. Шу муносабат билан И.А.Ильин таъкидлаганидек, инсон фақат шахсий қарорига кўра, шахсий ишончига кўра ҳалол, содиқ ва қонунга бўйсунити мумкин. Агар бундай бўлмаса, демак, унда адолат туйғуси йўқ. Одам сохта, айёр, саргузаштсеварга айланади. Унда қонун ва тартиб устун эмас, балки унда тирик қолиш истаги бор. Ҳуқуқий давлат мажбурилов ва кўрқувга эмас, балки фуқароларнинг эркин содиқлигига асосланади⁴⁰.

Мазкур параграф юзасидан қуйидаги назарий хулоса, таклиф ва тавсияларни келтириб ўтишимиз мумкин:

биринчидан, ҳуқуқий онг – бу шахс ёки жамият аъзоларининг қонунларга, ҳуқуқий нормаларга ва ҳуқуқий амалиётга нисбатан онгли муносабатини ифодаловчи, ҳуқуқий билимлар, қадриятлар, ҳис-туйғулар ва ижтимоий хулқ-атворга таъсир қилувчи мураккаб ижтимоий-фалсафий жараёнди.

иккинчидан, ҳуқуқий маданият – бу шахс ёки жамиятнинг қонунлар, ҳуқуқий нормалар ва ҳуқуқий амалиётга муносабатида намоён бўладиган, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий қадриятлар, қонунийлик ва ҳуқуқий фаолиятнинг узвий таркибий қисмларини қамраб олган мураккаб ижтимоий-ҳуқуқий ҳолат.

учинчидан, ҳар бир вилоятда ёшлар учун махсус профилактика марказлари ташкил этиш, уларга психологик маслаҳат ва ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш, ҳуқуқий муаммолар бўйича ёшлар орасида мунтазам ахборот бериш ва огоҳлантириш тадбирлари ўтказилиши таъминлаш;

тўртинчидан, ҳуқуқий маълумотни излашни осонлаштириш учун мобил иловалар ва ҳуқуқий хизматларга онлайн платформаларни ишлаб чиқиш, қонун ва ҳуқуқий ҳужжатларга кириш учун махсус QR-код тизимини жорий этиш;

бешинчидан, зиддиятли ва бир-бирига мувофиқ бўлмаган ҳуқуқий нормаларни аниқлаш ва бартараф этиш учун қонунчилик мониторингини йўлга қўйиш, янги қонун лойиҳалари жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилиши учун юридик экспертиза механизмини кучайтириш.

олтинчидан, давлатнинг расмий веб-сайтларида қонун ҳужжатларининг соддалаштирилган ва шарҳланган версияларини жойлаштириш;

⁴⁰Ильин, И.А. Наши задачи. Историческая судьба и будущее России / И.А. Ильин. М., 1992. - с. 183–184